

I. В. Таможська

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри мовної підготовки № 1
Навчально-наукового інституту міжнародної освіти
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПІДГОТОВКИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Викладено проблему підготовки науково-педагогічних кадрів в університетах України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Визначено нормативно-правову базу, яка регламентувала підготовку науково-педагогічних кадрів в університетах України досліджуваного періоду, що мала характер підзаконних актів (розпорядження, постанови, циркуляри, інструкції, правила). Встановлено, що однією з дієвих форм підготовки науково-педагогічних кадрів став інститут «професорських стипендіатів». З'ясовано обов'язки «професорських стипендіатів», пов'язані з навчальною, науково-дослідною та викладацькою діяльністю. Акцентовано увагу на зміні вимог до звітів, що подавалися до Міністерства народної освіти, про проведення занять «професорськими стипендіатами»:

1) звіт керівника, який попередньо обговорено на засіданні факультету, з висновками попечителя навчального округу (з 1884 р.);

2) звіт стипендіата, що супроводжувався відгуком керівника про проведені заняття, або керівника (з 1902 р.);

3) наукові праці стипендіата, що додавалися до звіту (з 1903 р.), для об'єктивної оцінки їхньої науково-дослідної роботи.

Зазначено, що кандидатів для зайняття посади професора в університетах обирала вчена рада або навчальний комітет з огляду на те, які наукові дослідження з обраної спеціальності він мав. Встановлено, що за згодою Міністерства народної освіти «професорські стипендіати», які показали високий рівень науково-дослідної роботи, отримували дозвіл на закордонне відрядження до закладів вищої освіти й освітніх установ Західної Європи «з науковою метою». Таким особам видавалися «відкриті листи» з приписом спеціальної мети їхнього відрядження (з 1872 р.). Звіти про закордонні відрядження та письмові факультетські зауваження, надані до Міністерства народної освіти, слугували підставою для того, щоб укласти керівні вказівки щодо подальших занять науковців, для продовження або відкликання їх із відрядження.

Ключові слова: законодавче забезпечення, науково-педагогічні кадри, розпорядження, постанови, циркуляри, інструкції, правила, «професорські стипендіати», закордонні відрядження «з науковою метою», звіт.

Постановка проблеми. Сучасне реформування системи вищої освіти в Україні вимагає не тільки теоретичного усвідомлення нових тенденцій у педагогічній науці, творчого розв'язання проблеми підготовки науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації, але й потребує більш ґрунтовного вивчення, переосмислення та використання досвіду, накопиченого провідними фахівцями й освітніми установами минулого. Найбільше цікавлять періоди, пов'язані з появою нових концепцій, підходів, становленням і розвитком університетів. В історії української університетської освіти це друга половина ХІХ – початок ХХ століття – час духовно-культурного відродження українства, активного реформування освітньої галузі, утвердження академічних свобод і цінностей. В означений період відбувалося інтенсивне становлення та трансформація змісту, форм, моделей університетської освіти, що зумовили

зміни в підготовці науково-педагогічних кадрів університетів відповідно до вимог часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У науковій та історико-педагогічній літературі накопичено певний обсяг знань із питань підготовки науково-педагогічних працівників в університетах України обраного нами хронологічного періоду. Особливу цінність для наукової розробки проблеми мають узагальнювальні праці А. Георгієвського, М. Гілярова-Платонова, Л. Головніна, А. Корнілова, П. Мілюкова, М. Покровського, В. Пуришкевича, С. Рождественського, в яких зазначена проблема розглядалася через призму урядової політики Російської імперії в галузі університетської освіти, що віддзеркалювалася, передусім, в університетських статутах.

Серед дореволюційних видань із питань університетської освіти на особливу увагу заслуговують праці Д. Багалія, В. Бузескула, М. Владимирського-Буданова, М. Лавровського, А. Маркевича,

К. Роммеля, М. Сумцова, М. Чубинського, В. Шульгіна, Ф. Фортинського, у яких розглянуто питання підготовки науково-педагогічних кадрів у системі діяльності Харківського, Київського й Новоросійського університетів протягом досліджуваного періоду.

Еволюцію підготовки науково-педагогічних кадрів в університетах Наддніпрянської України аналізували такі вчені радянської доби: П. Берзін, К. Васильєв, Н. Давидова, І. Даценко, Н. Дем'яненко, А. Дмитренко, Г. Додонова, З. Зайцева, О. Іванов, Г. Касьянов, І. Костенко, І. Киричок, В. Кремень, С. Куліш, Н. Левицька, О. Мартиненко, О. Музичко, Т. Попова, С. Посохов, І. Рєгейло, Г. Самойленко, О. Синявська, С. Стельмах, С. Черняк, М. Шип.

Мета статті – аналіз законодавчого забезпечення підготовки науково-педагогічних кадрів в університетах України другої половини XIX – початку XX століття, зокрема тих, що мали характер підзаконних актів (розпорядження, постанови, циркуляри, інструкції, правила).

Виклад основного матеріалу. У «Положенні про стипендії для тих молодих людей, які закінчили університетський курс і були залишені в університетах для підготовки до професорського звання» (1868 р.) наголошено на ефективному регулюванні процесом навчання осіб, залишених для наукової підготовки у вітчизняних університетах України. Згідно з цим документом означена категорія професорських стипендіатів обиралася факультетом з-поміж осіб, які з відзнакою закінчили університетський курс і виявили бажання залишитися в університеті для подальшого підвищення кваліфікації. Затвердження кандидатур стипендіатів покладалася на вчені ради університетів шляхом закритого голосування. Стипендіальне утримання встановлювалося в розмірі 600 крб на рік.

У циркулярній пропозиції Міністерства народної освіти від 21 травня 1884 р. за № 7187 акцентовано увагу на тому, що необхідно надавати до їхньої урядової установи письмові звіти професорів-керівників про проведення занять особами, які «готуються до професорських звань», але попередньо вони повинні були обговорюватися на засіданнях факультету, а також потрібно було додати висновок попечителя навчального округу. У 1902 р. правила набули таких змін: можна було подати звіт стипендіата із супровідним письмовим розмірковуванням професора-керівника. Звіти керівників здебільшого містили загальні висновки про проведені заняття, а стипендіатів – зазвичай стислі. Іноді до Міністерства народної освіти надсилалися звіти формального характеру (містили список книг або стислий виклад їхнього змісту), що ускладнювало об'єктивність оцінки «істинності наукового характеру знань стипендіата», а це впливало на бажаний результат. У циркулярній пропозиції керівництвом навчальних округів від

5 лютого 1904 р. № 4377 йшлося про те, щоб звіти «професорських стипендіатів» склалися ґрунтовно, адже це дасть можливість зробити висновок про сформованість умінь науково-дослідної роботи, про здатність критично мислити [1].

У циркулярі Міністерства народної освіти від 21 травня 1884 р. за № 7187 керівництву навчальних округів було запропоновано надати клопотання про призначення молодим людям професорських стипендій або про відрядження їх щороку за кордон до 15 жовтня. Але такі офіційні прохання надходили до міністерства пізніше вказаного терміну, без відомостей про осіб, яких було рекомендовано, тому виникали труднощі в об'єктивній оцінці їхніх професійних та особистісних якостей, а також у виборі претендентів, про яких подано клопотання щодо розподілу кредиту, асигнованого на підготовку професорів. 15 травня 1899 р. за № 6371 Міністерство народної освіти продублювало «Циркулярну пропозицію керівникам навчальних округів щодо точного дотримання правил порушення клопотання про призначення молодим людям професорських стипендій або про відрядження за кордон» за № 7187, у якій наголошено на терміні надання клопотання з відомостями про претендента (походження, віросповідання тощо) [2].

У пункті 8 циркулярної пропозиції Міністерству народної освіти від 21 травня 1884 р. за № 7187 вказано, що звіти «професорських стипендіатів» із відгукami професора-керівника попередньо необхідно обговорювати на засіданні факультету й лише тоді надавати в урядову установу з висновком попечителя навчального округу. Але ця вимога не завжди виконувалася керівництвом навчальних округів, тому їм було запропоновано вжити заходи щодо дотримання п. 8 вищезазначеної циркулярної пропозиції міністерства за № 7187, про що йшлося в розпорядженні й роз'ясненні Міністерства народної освіти від 23 січня 1902 р. за № 2399 «Про дотримання пункту 8 циркулярного розпорядження Міністерства народної освіти від 21 травня 1884 р. про професорських стипендіатів» [3].

У розпорядженні та роз'ясненні Міністерства народної освіти від 27 вересня 1902 р. за № 26892 «Про порядок надання до Міністерства народної освіти звітів про заняття осіб, які проходять підготовку в університетах до професорського звання» зазначено, що ця урядова установа має право доручити одному з професорів університету, у якому поглиблюють свої знання з обраної спеціальності «професорські стипендіати», здійснювати контроль за їхньою науково-дослідною роботою. У міністерстві зауважили, що п. 8 циркуляра 1884 р. чинний, але додали до нього такі коментарі:

1) відгук професора-керівника можна замінити звітом стипендіата (керівник подає його на

факультет із власним «письмовим розмірковуванням» про нього);

2) якщо міністерство не призначить стипендіату керівника з-поміж професорів університету, у якому він залишається, то такою вважається особа, яка входить до науково-педагогічного складу підпорядкованого факультету, яку буде обрано на засіданні цього структурного підрозділу [4].

У розпорядженні й роз'ясненні Міністерства народної освіти від 21 квітня 1903 р. за № 14159 «Про подання в Міністерство народної освіти наукових праць професорських стипендіатів» визнано необхідність для об'єктивної оцінки наукового доробку згаданих осіб мати, крім звітів, їхні наукові праці [5].

У «Положенні про порядок підготовки кандидатів для зайняття посади професорів у вищих спеціальних навчальних закладах Міністерства народної освіти» від 18 червня 1904 р., затвердженому керівником цієї урядової установи, зазначено, що таку особу обирає вчена рада або навчальний комітет, але претендент повинен мати «інтерес до навчальних досліджень з обраної спеціальності». На два роки кандидата залишають в навчальному закладі для підготовки до професорської посади, іноді Міністерство народної освіти дозволяє продовжити термін на рік (у такому разі потрібно скласти іспити з предмета за спеціальністю, а також із загальних предметів, що пов'язані зі спеціальністю претендента, у комісії, призначеній навчальним комітетом або вченою радою). Термін, відведений для підготовки кандидатів для зайняття посади професорів у навчальних закладах, а також для відрядження в різні країни «з науковою метою», зараховується до терміну державної служби.

Обов'язки стипендіата:

1) вивчення предметів за спеціальністю, а також загальних предметів, що пов'язані зі спеціальністю;

2) опрацювання на експериментальному рівні наукової теми, запропонованої професором або за власним вибором;

3) вивчення фабричної та заводської справи на російських промислових підприємствах;

4) керівництво науково-дослідною роботою студентів під час занять у лабораторіях та кабінетах, призначених для креслення (2–3 години на тиждень), за програмою, затвердженою вченою радою або навчальним комітетом, якщо таку роботу визнано корисною для закладу.

Наприкінці півріччя стипендіат надає звіт про науково-дослідну та викладацьку роботу вченій раді або навчальному комітету.

«Професорські стипендіати», які показали високий рівень теоретичної та практичної підготовки, за згодою Міністерства народної освіти відряджались за кордон на 1–2 роки (іноді продовжували термін ще на рік) з утриманням із сум цієї

урядової установи. У навчальні заклади їм необхідно було надавати офіційні письмові повідомлення про свої наукові заняття не менше трьох разів на рік. Висновки навчальних комітетів і вчених рад про ці звіти подавалися до Міністерства народної освіти у встановленому порядку [6].

У розпорядженні й роз'ясненні Міністерства народної освіти від 8 квітня 1904 р. № 11629 йшлося про те, щоб університети обмінювалися дисертаціями, що подаються для здобуття ступеня магістра та доктора, між університетськими бібліотеками, адже у вільному книжковому продажі вони не можуть бути придбані, зокрема деякий час після виходу їх із друку [7].

У «Циркулярній пропозиції щодо відправлення відряджених за кордон для підготовки до професорського звання» від 15 жовтня 1866 р. прописано, що такі особи повинні кожні три місяці надавати до Міністерства народної освіти звіти про свої наукові досягнення, адже «це єдиний засіб контролю за науковими заняттями молодих людей». Визнано необхідність розгляду звітів у науковому комітеті Міністерства народної освіти та на засіданнях факультетів тих університетів, до яких належали науковці. З письмовими факультетськими зауваженнями звіти потрібно терміново повертати в міністерство, адже вони слугують підставою для укладання інструкцій для молодих науковців щодо подальших їхніх занять, для продовження відрядження тим, хто заслуговував на це, й відкликання із-за кордону тих, хто виявився «неблагонадійним в науковому відношенні». Факультетам рекомендовано надавати свої міркування про те, чи заслуговує звіт про закордонне відрядження «з науковою метою», щоб його надрукували в «Журналі Міністерства народної освіти». Раніше вони друкувалися без попереднього розгляду [8].

У «Циркулярній пропозиції керівництву навчальних округів щодо відряджень професорів університетів із науковою метою» від 6 січня 1871 р. зазначено, що комісія, яка розглядала звіт Міністерства народної освіти за 1869 р., акцентувала увагу на тому, що на такі закордонні поїздки шляхом державних коштів бажано було б призначати молодих професорів, від яких університети «мали б очікувати більше корисних результатів у майбутньому, ніж від професорів, які закінчують вже свою викладацьку кар'єру» [9].

У разі виникнення труднощів, що трапляються в посольствах і генеральних консульствах, у Парижі з особами, відрядженими до Франції з різних відомств, зокрема й від навчальних, посол клопотав про те, щоб їх забезпечували «відкритими листами», у яких указували установи, які необхідно оглянути, мету поїздки, надавали аргументовану відповідь, чому вони забезпечені цим документом. Наявність «відкритих листів» полегшало виконання покладених на них обов'язків,

що сприяло зменшенню кількості осіб, які висувають безпідставні вимоги до посольства. У зв'язку з цим керівник Міністерством народної освіти, згідно з відгуком керівника Міністерством іноземних справ, запропонував попечителям навчальних округів керуватися розпорядженням «Циркулярна пропозиція керівництву навчальних округів про видачу особам, які відряджаються за кордон, відкритих листів із приписом спеціальної мети їх відрядження» від 16 вересня 1872 р. [10].

У розпорядженні та роз'ясненні Міністерства народної освіти від 8 березня 1875 р. № 3468 «Щодо питання про порядок відрядження з навчальною метою та звільнення у відпустку професорів і викладачів університетів» міністр відзначив, що було б не тільки корисно, «але й необхідно, при більш тривалих відрядженнях і відпустках професорів, наприклад, понад шести тижнів (тільки до такої тривалої відсутності й відноситься циркуляр від 25 травня – І. Т.), покладати читання лекцій за відсутнього професора на іншого університетського викладача, зокрема на доцентів або приват-доцентів, яким, таким чином, буде нагода проявити себе на викладацькому терені досвідченими науковцями» [11].

Розпорядження та роз'яснення Міністерства народної освіти від 14 грудня 1904 р. за № 173 «Про зобов'язання осіб, які відряджаються за кордон, з'являтися до Імператорських російських посольств і місій» сприяло досягненню мети їхньої поїздки. У «відкритих листах» Імператорського російського правління було викладено прохання про підтримку поименованим особам, що відряджаються за кордон із різними службовими дорученнями [12].

Висновки. Отже, однією з дієвих форм організації викладацького корпусу університетів став інститут «професорських стипендіатів». До категорії «професорських стипендіатів» відносилися молоді особи, які направлялися для подальшої підготовки за кордон, та випускники, які залишалися зі стипендіальним утриманням при університетах у випадках, коли дисертації могли бути виконані на підставі вітчизняних навчальних посібників, архівів і бібліотек. Право вибору кандидатів покладалося на факультетські й учені ради університетів. Критеріями такого вибору були природна обдарованість, наукові досягнення, педагогічні здібності, практичний досвід, сумлінність і наполегливість у самостійній роботі, володіння іноземними мовами.

Список використаної літератури:

1. Циркулярное предложение начальству учебных округов о том, чтобы отчеты профессорских стипендиатов составлялись с надлежащею обстоятельностью. *Сборник распоряжений по Министерству народного*

просвещения (1904). Т. 6. Ч. I. Санкт-Петербург, 1907. С. 31–32.

2. Циркулярные предложения начальству учебных округов о точном соблюдении правил возбуждения ходатайства о назначении молодым людям профессорской стипендии или о командировании за границу. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1898–1900)*. Т. 14. Санкт-Петербург, 1904. С. 569–570.
3. О соблюдении пункта 8 циркулярного распоряжения Министерства народного образования от 21 мая 1884 г. о профессорских стипендиатах. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1901–1903)*. Т. 15. Санкт-Петербург, 1904. С. 735.
4. О порядке предоставления в Министерство народного просвещения отчетов о занятиях лиц, приготавливаемых при университетах к профессорскому званию. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1901–1903)*. Т. 15. Санкт-Петербург, 1904. С. 1172–1173.
5. О представлении в Министерство народного просвещения научных работ профессорских стипендиатов. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1901–1903)*. Т. 15. Санкт-Петербург, 1904. С. 1467.
6. Положение о порядке подготовки кандидатов для занятия должности профессоров в высших специальных учебных заведениях Министерства народного просвещения. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1904)*. Т. 6. Ч. I. Санкт-Петербург, 1907. С. 233–235.
7. О том, чтобы русские университеты обменивались для университетских библиотек диссертациями, представляемыми для соискания степени магистра и доктора. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1904)*. Т. 6. Ч. I. Санкт-Петербург, 1907. С. 113–114.
8. Циркулярное предложение относительно отправления командированных за границу для приготовления к профессорскому званию. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1865–1870)*. Т. 4. Санкт-Петербург, 1874. С. 371–372.
9. Циркулярное предложение начальству учебных округов касаясь командировки профессоров университетов с ученой целью. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1865–1870)*. Т. 5. Санкт-Петербург, 1881. С. 14.
10. Циркулярное предложение начальству учебных округов о выдаче лицам, командируемым за границу, открытых листов, с предписанием

- специальной цели их командировки. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1865–1870)*. Т. 5. Санкт-Петербург, 1881. С. 775.
11. По вопросу о порядке командирования с учебной целью и увольнения в отпуск профессоров и преподавателей университетов. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1874–1876)*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1901. С. 504–507.
12. О вменении в обязанность лицам, командируемым за границу, являются в Императорские российские посольства и миссии. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1904)*. Т. 6. Ч. I. Санкт-Петербург, 1907. С. 395–397.
-

Tamozhska I. Legislative provision for the process of academic staff training in Ukrainian universities (the second half of XIX – at the beginning of XX century)

The article deals with the problem of the academic staff training in the universities of Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX century. The regulatory and legal framework, which regulated the training of academic staff in Ukrainian universities during the researched period, is determined. It mostly included by-laws (decrees, resolutions, circulars, instructions, rules). It is established that the institute of “professor scholarship holders” became one of the effective forms to train academic staff. The responsibilities of “professor scholarship holders” are singled out. They were connected with their learning, scientific and research, teaching activities. Particular attention is drawn to changing the requirements for the reports submitted to the Ministry of Public Education, which dealt with holding classes by “professor scholarship holders”:

- 1) the scientific counselor’s report, which was prior discussed at the faculty meeting, alongside with the conclusions drawn by the curator of the educational district (since 1884);*
- 2) the report of the scholarship holder with the scientific counselor’s review on the classes conducted, or just a general review of the scientific counselor (since 1902);*
- 3) scientific works of the scholarship holder attached to the report (since 1903) for the objective evaluation of their scientific and research work.*

It is mentioned that the candidates for occupying the position of the professor in universities were chosen by the scientific council or the educational committee on the grounds of their scientific researches in the particular field. It is found out that with the consent of the Ministry of Public Education, “professor scholarship holders”, who demonstrated a high level of research work, were granted a permission for a foreign trip “for scientific purposes” to higher education institutions and educational institutions in Western Europe. Such persons were issued “open letters” with the description of the special purpose of their trip (since 1872). Reports on foreign trips and written faculty remarks submitted to the Ministry of Public Education were the grounds for establishing guidance on the further activities of the scientists, for the continuation or their withdrawal from the trips.

Key words: *legislative provision, academic staff, decrees, resolutions, circulars, instructions, rules, “professor scholarship holders”, foreign trips “for scientific purposes”, report.*